

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

серія «Психологія і педагогіка»
Випуск 17

ЗМІСТ

Пасічник І. Д. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ІМПЛІЦИТНОЇ ПОВЕДІНКИ КОМУНІКАТОРА	3
Безкоровайна О. В. РОЛЬ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ТА САМОСТВЕРДЖЕННЯ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ	9
Бояківська І. О. ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ПІДАГГОВОГО ВІКУ	21
Вербець В. В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ	32
Волобуєва О. Ф., Голярдик Н. А. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ КОНКУРЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	41
Гандзілевська Г. Б. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОБДАРОВАНИХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЧЕРЕЗ САМОРЕАЛІЗАЦІЮ В УЧНІВСЬКОМУ КОЛЕКТИВІ	49
Гаркавенко Н. В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДАГГІВ	57
Гришук М. М. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГО- ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ НЕВРОТИЗОВАНИМ ДІТЯМ У КОНТЕКСТІ ЇХНІХ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН	66
Гуменюк У. І. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ АКМЕПЕРІОДУ ЛЮДИНИ	72
Джеджера К. В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ СТУДЕНТАМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ	83
Жуковський В. В. ПРОГРАМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В АУДИТОРНІЙ РОБОТІ АМЕРИКАНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	92

Джеджера К. В.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ СТУДЕНТАМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У статті викладено результати дослідження комунікативної поведінки студентів вищих навчальних закладів в аспекті оволодіння вербальними і невербальними засобами спілкування. Охарактеризовано типові проблеми, пов'язані з їх використанням, висвітлено окремі причини цих проблем. Запропоновано певні можливості розв'язання, що полягають у забезпеченні спеціально організованого навчання спілкуванню та посиленні уваги до його практичної сторони.

Ключові слова: комунікація, засоби комунікації, вербальні засоби, невербальні засоби.

В статье изложено результаты исследования коммуникативного поведения студентов высших учебных заведений в аспекте овладения ими вербальными и невербальными средствами общения. Осуществлено характеристику типичных проблем, связанных с их использованием, освещено их отдельные причины. Предложено некоторые возможности решения, которые состоят в обеспечении специально организованного обучения общению и усилению внимания к его практической стороне.

Ключевые слова: Коммуникация, средства коммуникации, вербальные средства, невербальные средства.

The article presents the results of communicative behavior of students in terms of mastery of verbal and nonverbal. Characterize the typical problems associated with their use, highlighted their cause. Suggest a possible solution, which is to provide specially organized teaching communication and increased attention to its practical side.

Key words: communication, means of the communication, verbal means, non-verbal means.

У сучасних умовах успіх професійної діяльності значною мірою залежить від уміння спілкуватися, зокрема від рівня оволодіння людиною засобами комунікації, що визначається можливостями адекватно використовувати та інтерпретувати словесні повідомлення, моделювати та

удосконалювати їх голосові різновиди, контролювати позитивні і негативні експресивні прояви, налагоджувати візуальний контакт, дотримуватися зручних для партнера територіальних зон, планувати оптимальний особистий простір та свою зовнішність тощо (у нашій статті термін "комунікація" ми використовуємо у вузькому сенсі для позначення процесу обміну інформацією між учасниками спілкування). У професійній діяльності вони виступають у ролі важливих інструментів, з допомогою яких реалізується більш або менш успішна взаємодія з колегами, підлеглими, керівниками, діловими партнерами тощо. Адже як підтверджують дослідження проблеми спілкування, саме вони уможливають перебіг комунікативного процесу. На думку Б. Паригіна, наявність засобів комунікації та рівень оволодіння ними становить основну (після факту наявності співрозмовників) умову спілкування [4, с. 226].

Відповідно у контексті забезпечення професійної освіти набуває актуальності проблема підготовки студентів до ефективної реалізації комунікативних зв'язків. Її значущість зумовлюється реальним станом сформованості комунікативної культури студентської молоді, у спілкуванні якої мають місце психологічні труднощі, недостатній рівень мовленнєвої компетентності, порушення морального характеру.

Остання теза отримала підтвердження у дослідженнях, у яких аналізуються труднощі спілкування (Є. Головаха, Є. Залюбовська, В. Лабунська, Н. Казаринова, В. Куніцина, Н. Павлова, Н. Паніна, В. Погольша, Є. Руденський, О. Тулевич, Г. Щокін), висвітлюються питання комунікативної, зокрема мовленнєвої компетентності (Є. Белова, О. Казарцева, М. Орап), вивчаються морально-етичні аспекти спілкування (В. Малахов, Г. Чайка, Т. Чмут, В. Лавриненко).

Зазначимо, що аналіз літературних джерел дав змогу виявити позитивні тенденції в напрямі посилення наукового інтересу до проблем взаємозв'язку професійної діяльності і спілкування (О. Бодалев, Д. Гриджук, Г. Васянович, Т. Іванова, А. Мудрик, Л. Орбан-Лембрик, Н. Побірченко, І. Риданова, В. Терещук), формування мовленнєвої компетенції представників професійно-трудового середовища (Л. Любчик, С. Макаренко, Ю. Паскевська, Н. Шевченко).

У контексті забезпечення ефективної професійної підготовки студентів заслуговують на окрему увагу праці, присвячені різним аспектам комунікативної підготовки студентів (Н. Вітюк, І. Комарова, С. Макаренко, С. Летягіна, О. Рудницька, В. Семиченко, І. Тимченко, Н. Тодорова, О. Уваркіна).

Зважаючи на актуальність означеного питання, ми поставили за мету висвітлити характерні проблеми, пов'язані з використанням за-

собів комунікації у ході комунікативної діяльності студентів, та визначити певні можливості їх розв'язання.

Підставою для цього є проведені нами спостереження, зроблені під час викладання курсів, які мають прямий або опосередкований стосунок до проблеми спілкування ("Соціальна психологія", "Етика і психологія спілкування", "Етика і психологія ділового спілкування", "Професійна етика") та узагальнені в емпіричному дослідженні дані стосовно рівня оволодіння студентами гуманітарного й економічного напрямів засобами комунікації. У ході дослідження фіксувалися: особливості мовленнєвої поведінки студентів, які стосувалися чистоти і правильності мовлення (зокрема у плані використання лексики, стилістичної доцільності повідомлень в умовах соціально орієнтованого спілкування), предметності інформації, змісту мовленнєвих стереотипів; особливості невербальної комунікації студентів в аспектах оволодіння оптико-кінетичними, акустичними засобами, засобами проксемики.

Ми надавали особливої значущості питанню оволодіння студентами вербальними засобами спілкування, оскільки саме з допомогою слова позначаються явища об'єктивної реальності, забезпечується можливість їх суб'єктивної інтерпретації, формулювання думки й передачі смислу повідомлення [2, с. 147]. Залежно від ступеня оволодіння мовою учасник спілкування у ході користування нею має можливість для отримання інформації, її осмислення, здійснення попередньої підготовки до спілкування та передачі повідомлення. Ці процеси, з точки зору Н. Бабич, дають змогу провести спілкування "більш або менш вдало (зрозуміло, виразно, гарно), більш або менш правильно (з помилками або без них), у більш або менш звичайному режимі..." [1, с. 13 – 14].

Відповідно рівень оволодіння студентами мовленнєвими засобами комунікації визначався з допомогою вивчення особливостей їхнього усного мовлення та письмових продуктів (текстів самостійних, контрольних, курсових робіт, творів, рефератів, заяв тощо), які мали місце в ситуаціях навчання і дозвілля, у параметрах "достатньо-недостатньо", "правильно-неправильно".

Як виявилось, під час занять студенти будували висловлювання, намагаючись дотримуватися літературних норм, використовували притаманну предмету вивчення термінологію. Проте ми констатували, що їх мовленню притаманні певні проблеми. Так, студенти нерідко стикаються з труднощами, пов'язаними з побудовою самостійних усних повідомлень, дотриманням понятійної і предметної точності

логічності і мовлення, доречністю і літературною правильністю слововживання.

Зокрема викликає занепокоєння той факт, що під час відповіді на питання студенти нерідко вдаються до читання текстів, запозичених у книгах чи в електронних інформаційних засобах. Хоча таке повідомлення переважно визначаються високою раціональною предметністю, вони, як правило, позбавлені експресивності, динамічності зворотного зв'язку із слухачами. Внаслідок означених особливостей вони не викликають інтересу в присутніх і, що важливо, не мають пізнавальної цінності, оскільки не є власним надбанням мовців. Тому у випадках, коли виникає необхідність самостійної побудови усних повідомлень, мовлення багатьох студентів виявляється недостатньо точним і логічним, а їхній активний лексичний ресурс – обмеженим і одноманітним. Означені труднощі є особливо помітними під час прилюдної презентації повідомлень, захисту рефератів, надання відповідей під час заліків, екзаменів.

Ще тривожнішим є стан досліджуваного явища поза заняттями – мовлення студентів у неформальному оточенні засмічене нелітературними словами та словосполученнями. Здебільшого їх використовують для обговорення таких сфер життєдіяльності, як навчання, побут, дозвілля, професійна діяльність. Особливо активним є застосування цих засобів в характеристиках людей або стосунків з ними. Як свідчить складений з допомогою студентів словник, їх мовлення стереотипи значною мірою пов'язані з використанням діалектизмів, суржиків, сленгу.

Так, хоча після вступу на навчання до вищого навчального закладу молоді люди намагаються позбавитися діалекту, він все ж таки зберігає певні позиції в їх мовленні. Наприклад, в лексиці окремих студентів західного регіону України нерідко трапляються такі слова: "кацорки" (руки), "трускавки" (полуниця), "бараболя" (картопля), "мешти" (взуття), "зупа" (суп) тощо.

Досить помітну частину студентських мовленнєвих засобів становить суржик – наприклад, "здавати" (складати), "зацьот" (залік), "зачьотка" (залікова книжка), "пятьорка" (п'ятірка), "хорошо" (добре), "учьоба" (навчання), "работать" (працювати), "заданіє" (завдання), "тетрадка" (зошит), "діплом" (диплом), "практика" (практика), "стерти дошку" (стерти з дошки), "учбовий" (навчальний), "понятно" (зрозуміло), "діжурна" (чергова), "носки" (шкарпетки), "юбка" (спідниця), "конфети" (цукерки), "морожене" (морозиво), "обіда" (образина), "тормоз" (гальма), "пуговица" (гудзик), "фамілія" (прізвище).

Проте найбільшою мірою студенти використовують сленг. Немає практично жодної життєвої сфери, яку вони не позначали з допомогою сленгізмів. Передусім їх використовують для найменування різноманітних реалій навчального процесу: навчальних закладів (“бурса”, “інстик” – інститут, університет, академія, “музилище” – музичне училище), гуртожитків (“общага”, “вулик”), викладачів (“історичка” – викладач історії; “математик” – викладач математики, “учила”, “препод” – викладач); навчальних предметів (“фізра” – фізкультура, “вишка” – вища математика, “інфа” – інформатика, “ДУМ” – ділова українська мова); діяльності, пов’язаної з комп’ютерною технікою (“БД” – бази даних, “інет” – internet, “комп” – комп’ютер, “сервант” – сервер, “ервеха”, “кнопка” – перезаписуючий носій інформації, “мама” – материнська плата, “клава” – клавіатура, “вінда” – операційна система Windows, “чемодан” – процесор, “скинути”, “перекинути” – скопіювати), інших реалій: пов’язаних зі складанням іспитів (“шпора” – шпаргалка), виконанням навчальних завдань (“курсак” – курсова робота), проведенням навчальних занять (“проба” – репетиція, “гальорка” – останні парти), характеризуванням навчальних ситуацій (“труба”, “капец”, “гаплик”, “горба”, “запара” – несприятливі обставини, неприємності, “Облом-Іванович” – невдача) та своїх дій і станів під час навчання (“поморозити”, “відмазати” – придумати причину, виправдання, “друшляти” – пропускати заняття, “заганятись” – плутатися у висловлюваннях, “врубатися”, “доганяти” – розуміти, “вішати лапшу на вуха”, “гнати”, “гнати пургу”, “гнати заметіль” – говорити неправду, “відмазатися”, “відморозитися” – виправдатися, “капати на мозок”, “задовбати” – набридати, “без руля” – не знати, не розуміти, “включити окуня” – робити вигляд, що не розумієш, “завтикати” – забути).

Доволі вживаними є сленгізми, які стосуються сфери професійної підготовки студентів (наприклад, мистецької). До них належать такі з них, як “лабух” – музикант, “лабати”, “шпіляти”, “збацати” – грати на музичному інструменті, “тролейбус” – глядацький зал, “набомбити”, “наглючити”, “нагнати” – намалювати, “проба” – репетиція, “халтура” – оплачуваний концерт, додатковий заробіток, неякісно виконана робота, “завити” – неякісно, фальшиво заспівати.

Студентський сленг знайшов широке застосування в дозвіллі і побуті. Так, з його допомогою позначаються частини тіла (“башта”, “диня”, “тиква”, “бошка”, “чайник”, “череп” – голова, “граблі”, “крила”, “мацаки”, “клішні” – руки, “ласти”, “ратиці”, “коньки”, “костилі” – ноги, “локатори” – вуха), предмети його оформлення (“хаєр” – зачіска, “прибамбаси” – прикраси, оригінальні речі, “прикид” – одяг),

інших людей ("децел" – людина, невисока на зріст, "вольтанутий" – людина, поведінка якої має відхилення від загальноприйнятої, "Гіблін" – неприємна людина, "кент" – товариш, "лох" – невихована, вистала від сучасності, нестильна людина, "мажор" – особлива, успішна людина, "предки", "старики" – батьки, "причеп", "стрижок", "шкільний рок" – дитина), життєвих подій ("кіпіш" – паніка, "лажа" – скрутна ситуація, брехня, "фішка" – гарна річ, "фуфло" – дурниці, "чуйки" – передбачення, "шара" – предмет чи послуга, отримані без витрачання зусиль або матеріальних коштів, "розводити" – дурити), дозвілених ситуацій ("движуха", "скачки", "тусняк" – вечірка, дискотека, "зажати" – залищитися, веселитися, "кинути кості" – потанцювати, "кобаситись", "колдобитись" – веселитися, мати гарний настрій, "лови ха-ха" – сміятися, "поляна" – накритий стіл для гостей, "фестивал" – організація відпочинку, "відтягнутися" – добре відпочити).

Вираженою і різноманітною у слензі є оцінна лексика – наприклад: "качума", "класно", "кльово", "круто", "кучеряво", "тяго", "шик", "супер", "отпад", "ништяк" (позитивна оцінка), "облом", "туба", "фігово", "галімо", "мура", "бека", "фігня" (негативна оцінка), "фіолетово" (нейтральна оцінка), "стопудово", "залізно" (гарантовано, точно, обов'язково), "капец" (означає крайнє задоволення або задоволення, а також здивування).

Для студентського лексикону характерні й такі слова, з допомогою яких описують стан людини ("розчохлитись", "роздуплити" – прийти в себе, розслабитися, зрозуміти, "стрьомно" – страшно, бажано, "торчати" – бути у захопленні, "я в шоці" – я здивований, дії ("крутити педалі" – йти, "кумарити" – надокучати, "лапшити" – вигадувати, "лахати" – сміятися, "ляпати" – говорити будь-що, "п'янкуватись" – жартувати, "хавати" – їсти).

Як засвідчує проведене опитування, сленг вживають майже всі студенти. Його популярність зумовлена численними причинами серед яких респонденти виокремили такі, як (цитуємо характерні висловлення студентів): щоб не говорити офіційно, щоб розмова була сухою – 45%; щоб не вживати вульгарних слів – 45%; тому немає інших слів – 25%; тому що зручніше сказати "інфа", ніж "інформатика" – 18%; для того щоб ніхто не здогадався, про що йдеться – 10%; для сміху та розваги – 12%; для того щоб виділитися серед інших – 8%; бо саме так спілкуються студенти – 79%.

Таким чином, вживання студентами сленгу зумовлене передусім прагненням бути такими своїм серед своїх, бути як усі, бути прийнятним іншими студентами;

- можливістю висловитися влучно, яскраво, виявити свої почуття і ставлення;
- бажанням утаємничити інформацію, зробити її незрозумілою для інших людей.

За умови нестачі лексичного ресурсу сленг виконує функції адаптації студентів до спілкування у студентському середовищі, забезпечення процесів обміну інформацією в ньому, виявлення експресії та релаксації у несприятливих обставинах.

Окрему проблему становить вживання у студентському середовищі інвектив. Викликає занепокоєння стрімке збільшення числа студентів, які їх використовують. При цьому засмічену інвективами мову можна почути не тільки в побуті, а й у навчальних корпусах та біля них – на перервах, у ході обговорення громадських та особистих проблем.

Проведене нами опитування дало змогу констатувати, що нецензурне мовлення є прийнятним і зручним для 30% студентів. Лише 10% з них ставляться до цього лексичного засобу негативно, а 60% респондентів час від часу вдаються до його використання.

Варто звернути увагу на той факт, що ті студенти, які мають інвективи у своєму активному словнику, ставляться до них нейтрально або позитивно і використовують їх переважно за звичкою. Вони повідомили, що таке спілкування є для них звичайним, оскільки інколи або постійно лихословлять їх батьки, знайомі, друзі. Відповідно вони оцінюють випадки вживання ненормативної лексики іншими як нормальні. Як бачимо, умови для лихослів'я створило середовище їх соціалізації.

Інші студенти вказали, що вживають інвективи здебільшого в оточенні друзів або однолітків у стресових ситуаціях з метою надання виразності висловленням (70%) або заради забави (10%). Їх ставлення до ненормативної лексики виявилось нейтральним або навіть негативним. Тобто лихослів'я є для них швидше засобом інтеграції з тією соціальною групою, в якій вони перебувають і в якій воно є прийнятним, ніж засобом вираження свого "Я". Відповідно ці респонденти відзначили неприпустимість такої якості спілкування в присутності батьків, викладачів, людей старшого віку загалом.

Як бачимо, присутність у мовленні студентів інвектив зумовлена приблизно тими ж причинами, які спонукають їх до вживання сленгу. Однак, якщо сленг є продуктом багатолітнього розвитку студентської субкультури, то інвективу ми розуміємо як патологію загальносоціального розвитку, котра вкрай негативно впливає не тільки на якість спілкування людей, а й нівелює такі їх моральні якості, як повага, тактовність, делікатність.

Вивчення письмових продуктів спілкування студентів дало змогу виявити такі проблеми, як порушення стилістичних норм, наявність граматичних та пунктуаційних помилок, зрідка використання іноземних слів (переважно російських). Ми вважаємо, що основною причиною цих труднощів є наявність у студентів установки на переписування (нерідко копіювання) текстів, необхідних для виконання навчальних завдань і пов'язана з цим відсутність бажання формувати відповіді, повідомлення тощо самостійно.

У процесі дослідження ми звертали увагу на особливості використання студентами невербальних засобів, які, на думку вчених, дають змогу збагатити комунікативний процес емоціями, надати завершеності повідомленням про емоційні переживання та стани співрозмовників, допомагають зрозуміти смисл і значення вчинків людей у конкретних обставинах [3, с. 68; 5, с. 9].

Ми виявили певну обмеженість їх обсягу в аспектах використання та інтерпретації жестів, поз, пантоміміки, простору, інтонаційної виразності мовлення, вокальних можливостей голосу (зокрема його сили, висоти, тембру). Це уможливило оптимальну комунікацію в простих ситуаціях спілкування. Однак, як було зазначено вище, у складніших випадках воно позбавлене виразності й експресивності.

У ході виявлення причин охарактеризованого стану ми констатували недостатню поінформованість та операціональну забезпеченість (у плані сформованості умінь використовувати невербальні засоби) студентів щодо змісту та можливостей використання інформаційних невербальних систем (відповідно 78% і 69% студентів).

Таким чином, ми отримали підстави для висновку про недостатній рівень оволодіння студентами комунікативними засобами, що у кількісному відношенні виявлялося у показниках середнього (67%) та низького (13%) рівнів оволодіння цим феноменом.

Зважаючи на те, що такий стан спричинений як об'єктивними факторами, зумовленими специфікою навколишнього (зокрема студентського) середовища, так і суб'єктивними чинниками (рівнем обізнаності з комунікативними засобами, ступенем сформованості комунікативних умінь, мотивами, установками студентів), бачиться доцільним спрямувати зусилля вищих навчальних закладів на формування комунікативної культури студентів у напрямках розширення комунікативного тезаурусу, лексичного ресурсу, вироблення необхідних умінь та відповідних наявним нормам мовленнєвих стереотипів. Досягти бажаного результату можна шляхом підвищення рівня комунікативної культури освітнього середовища через вдосконален-

ня комунікативної поведінки викладачів і студентів, посилення уваги до проблем спілкування під час викладання гуманітарних дисциплін.

Зважаючи на існуючий зв'язок між результатами засвоєння засобів комунікації та формування комунікативних умінь змістом й інтенсивністю мовленнєвої діяльності [6, с. 88], бачиться доцільним активізувати останню через збільшення кількості та підвищення якості навчальних завдань практичного змісту, які вимагають побудови і презентації різноманітних повідомлень.

Викладені пропозиції були апробовані автором у ході викладання згаданих вище курсів. Контрольні заміри, здійснені після їх завершення, засвідчили позитивні зрушення у спілкуванні студентів – відбулося збільшення числа молодих людей з високим рівнем оволодіння комунікативними засобами (на 12%) та відповідно зменшення кількості тих, які залишалися на низькому рівні сформованості феномена (на 9%).

Це підтверджує доцільність спеціально організованого навчання спілкуванню та перспективність посилення в ньому ролі практичної компоненти, що зумовлює необхідність подальших наукових пошуків.

Викладені дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваного феномена. Складність його аналізу зумовлює необхідність подальших досліджень, зокрема в аспекті спонукання студентів до використання нормативної лексики, збагачення лексичного ресурсу. Цей аспект наукових пошуків бачиться особливо актуальним в ситуації помітного зниження мовленнєвої активності студентської молоді.

Література:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення: Навч. посіб. для ун-тів / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 230 с.
2. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник / В. А. Козаков. У 2-х ч. – Ч. I. Психологія суб'єкта діяльності. – К.: КНЕУ, 2000. – 243 с.
3. Куницына В. Н. Межличностное общение: Учеб. для вузов / А. В. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Поголыша. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
4. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.
5. Щекин Г. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению / Г. Щекин. – 2-е изд., испр. – К.: МАУП, 2001. – 616 с.
6. Орап М. Мовленнєва компетентність та мовленнєва діяльність сучасної молоді / М. Орап // Освіта регіону: Український наук. журнал. – 2010. – №1. – С. 84-88.